

ДО ПРОБЛЕМИ ПІДЗЕМНИХ СКЛЕПІВ У НЕКРОПОЛІ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО IV ст. до н. е.

Публікацію присвячено проблемі атрибуції підземних кам'яних поховальних склепів у некрополі Херсонеса Таврійського пізньокласичного — ранньоелліністичного часу.

Однією з найхарактерніших рис херсонеського некрополя пізньокласичного — ранньоелліністичного часу традиційно вважається відсутність монументальних підземних поховальних споруд — склепів у підкурганних похованнях. Єдиний за всю історію досліджень міського некрополя курган було розкопано на відстані приблизно 2 км від Херсонеса, у Стрілецькій бухті, ще у 1872 р. (так званий курган Шверина) (Бертъ-Делагард 1890, с. 54, 55; Косцюшко-Валюжинич 1893, с. 35, 36). На думку Г.Д. Белова, цей курган є винятком із загального правила (Белов 1981, с. 167). До проблем, пов'язаних із вивченням херсонеського некрополя, звертався також Є.Я. Рогов, який наголошував, що відсутність курганів — не випадкове явище. Його не можна пояснити ані природними умовами, ані тим, що сама традиція облаштування підкурганних склепів була не відома херсонеситам, оскільки один курган все ж таки існує. Відсутність підкурганних поховань безпосередньо на міському некрополі (курган Шверина знаходився на деякій відстані від нього) Є.Я. Рогов пояснює консерватизмом та суворістю поховальних норм, які регламентувалися внутрішніми полісними уявленнями, а можливо, й були оформлені законодавчо (Рогов 1999, с. 128, 129). Це означає, що у вітчизняному антикознавстві відсутність підземних склепів, яка давно вже набула статусу аксіоми, обґрунтовується встановлена самобутність та несхожість херсонеського некрополя доримського часу на всі інші північнопричорноморські могильники, в яких, як-от в Ольвії чи Пантикапеї, підкурганні поховання набули значного поширення.

Проте, на нашу думку, цю проблему не можна вважати розв'язаною остаточно. На сучасному етапі досліджень надзвичайно важливо зробити ревізію відомих археологічних матеріалів, адже саме вони можуть дати нові та несподівані результати. Так, упродовж багаторічної праці із збиранням херсонеського лапідарію ми звернули увагу на декілька архітектурних деталей, які ще не отримали належної функціональної інтерпретації. Поза тим очевидно, що саме

вони можуть стати джерелом нової інформації та змусити дослідників по-іншому подивитися на цю, здавалося б, давно розв'язану проблему.

Перша деталь — це фрагмент дверей, які походять із розкопок І.А. Антонової на території римської цитаделі (рис. 1, а)¹. Деталь, вирізана із місцевого вапняку, є лівою верхньою частиною дверного полотна. У верхній та правій її частинах містяться неширокі пласкі фасції з рельєфними умбонами, які зазвичай імітували металеві декоративні завершення гвіздків на перехресному та поздовжніх окуттях дерев'яних дверей. Це красномовно свідчить про те, що за вірець дверям такого типу правили звичайні дерев'яні двері (Hoepfner, Schwandner (Hrsg.) 1994, s. 314, 315, abb. 301, 302 (знизу)).

Вважаємо за необхідне підкреслити, що такі кам'яні двері (рис. 1, а, б) не використовували ані в житловій, ані в громадській (мається на увазі насамперед культовій) монументальній архітектурі. Кам'яні двері зафіксовано лише в поховальній архітектурі. Дотепер в історії античної архітектури невідомо жодного винятку із цього загального положення. Суцільні кам'яні двері мали надійно перекривати доступ до поховальної камери та, на відміну від дерев'яних дверей, які встановлювали у житлових будинках чи культових або громадських спорудах, не підлягали постійному відкриванню. Надійні аналогії херсонеським дверям, причому у значній кількості, дають лише пам'ятки поховальної архітектури Македонії другої половини IV ст. до н. е. (Andronicos 1994, Fig. 11, 57; ΣΙΣΜΑΝΙΔΗ 1986, с. 85, рис. 19). У тих нечисленних випадках, коли такі деталі відомі за межами Македонії, наприклад, двері з поховання, відкритого в Калидоні, у північно-західній Греції (Hoepfner, Schwandner (Hrsg.) 1994, s. 155, abb. 149), також може йтися про маке-

¹ На деталі немає інвентарного номера, невідомий також точний рік знахідки. Деталь зберігалася в кабінеті автора розкопок і була долучена до лапідарної колекції Херсонеського заповідника лише після її смерті. На нашу думку, це можна пояснити тим, що через свою фрагментарність деталь не отримала належної оцінки І.А. Антонової та залишилася поза її увагою.

донський вплив на традиції поховальної архітектури. До речі, слушно вважається, що кам'яні двері з калідонського поховання імітували дерев'яні.

Отже, можна сміливо припустити, що двері, знайдені в Херсонесі, несуть на собі досить точний відбиток македонської традиції облаштування поховальних склепів. Єдине, у чому можна вбачати різницю між херсонеськими та македонськими дверима, — їхня товщина. Для херсонеських дверей вона становить 18 см, для македонських зазвичай не перевищувала 10—12 см. На наш погляд, це можна пояснити тільки матеріалом, з якого виготовлено двері. Всі без винятку двері, що походять з македонських склепів, виготовлено з мармуру, набагато міцнішого за вапняк.

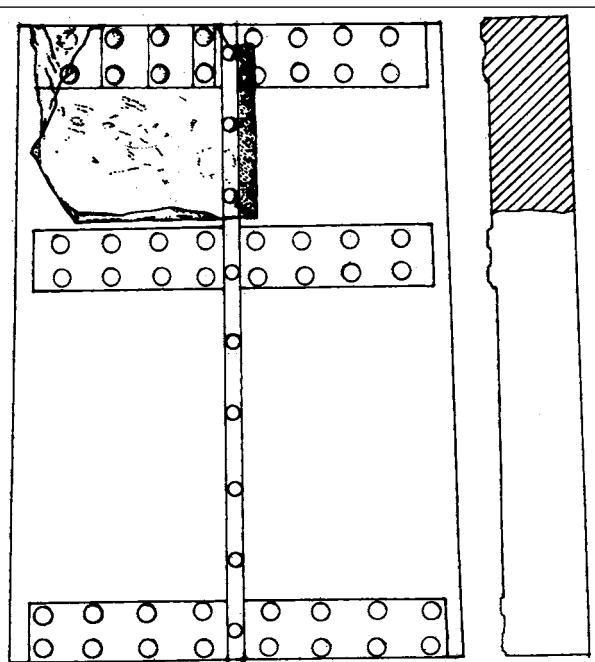
Інша деталь, на яку слід звернути увагу, — це монолітна плита у вигляді повного перекриття доричного ордера (рис. 2, а). Деталь, виконану з вапняку, було розбито на дві частини майже посередині. Її знайдено під час дослідження первинного кільця башти XVII (Зинона), звідки походить визначний комплекс архітектурних деталей із розібраного у першій половині III ст. до н. е. міського некрополя (Стржелецкий 1969, с. 7 сл.). Незважаючи на деякі втрати в місці розлому, розміри деталі можна впевнено реконструювати. Її довжина становила не менше 1,52 м, товщина — 17,5 см, загальна висота — 19,5 см. З правого наріжного боку карниза частково

збереглися вирізані у рельєфі волота та пальметта (?), які фіксували наріжне завершення фасаду (рис. 2, б). Аналогічне завершення мало бути й у лівій наріжній частині. Профільований фасад деталі майже повністю вкрито яскравим двокольоровим розписом, типовим для декоративної схеми доричного ордера. Тригліфи, фасція над тригліфами, мутули, регули було пофарбовано в суцільний синій колір, метопи залишено в кольорі каменю, а тенія на архітраві, врізки між мутулами, а також контур іонійського киматія на карнизі мали червоний колір.

Встановити функціональну атрибуцію цієї деталі досить важко. Її розміри та низка інших ознак, зокрема наявність наріжних заглиблень для кріплення на зовнішній поверхні деталі, дають усі підстави зробити припущення щодо використання плити як перекриття входу до поховальної камери. За такої інтерпретації стає зрозумілою наявність наріжних кріплень для фіксації перекриття у кладці стіни — інакше їх дуже важко пояснити з погляду конструктивного призначення. До того ж, саме такі перекриття дверей відомі серед пам'яток поховальної архітектури Македонії (ПЕТΣΑ 1975, с. 295, рис. 62; Miller 1993, Pl. 1, d). Не можна також оминати увагою і той факт, що подібне перекриття дверей склепу, хіба що трохи менше за розмірами, зафіксовано в курганному некрополі Пантикапея другої половини IV ст. до н. е. (Ростовцев 1913, табл. XXXV, 3; XXXVI, 6).

а

0 10 100 м

б

Рис. 1. Фрагмент дверей, б/інв. №, вапняк — фото автора (а) і варіант їхнього загального вигляду — реконструкція автора (б)

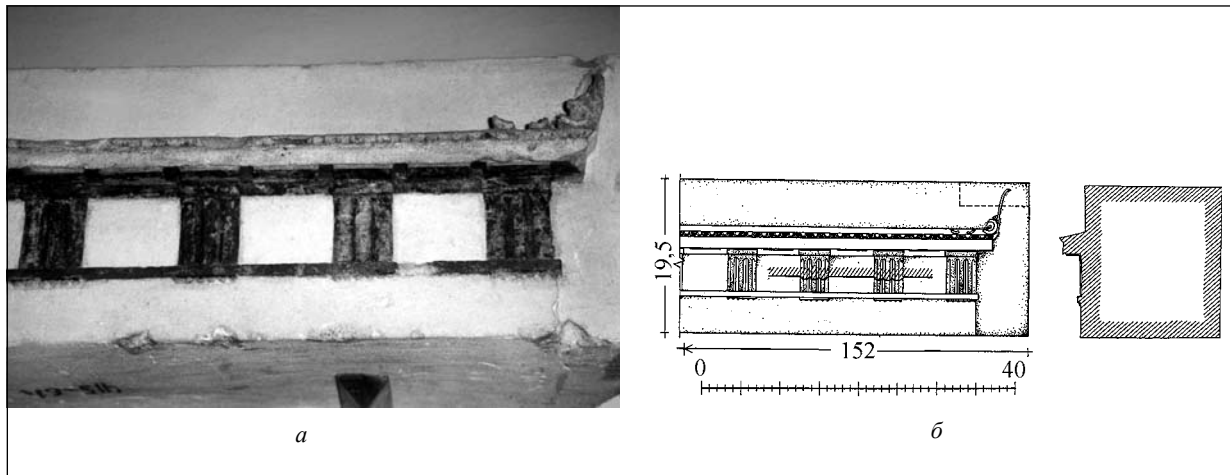

Рис. 2. Перекриття входу до поховальної камери, № 12/36847, вапняк — фото автора (а) і деталь правої наріжної частини перекриття — креслення автора (б)

Пропонуючи саме таку інтерпретацію херсонеської деталі, слід зазначити, що зовнішнє оздоблення дверей у монументальних спорудах доричного ордера (до речі, як й іонічного) мало зовсім інший вигляд. Херсонеське зібрання архітектурних деталей дає рідкісний для архітектури всього північнопричорноморського регіону приклад дверного перекриття, яке належало монументальній споруді доричного ордера, найвірогідніше храму (Золотарев, Буйських 1994, с. 86, рис. 6). Житлові ж будинки, зазвичай, мали набагато скромніші оздоблення дверних коробок — загалом для класичного часу властиві типові дерев'яні, як і самі двері, перекриття (Hoerfner, Schwandner (Hrsg.) 1994, s. 315, abb. 302 (зверху)). Якщо перекриття дверей робили з каменю, як, наприклад, у житлових комплексах Делоса елліністичної доби (Bruneau et al. 1970, p. 11 ff.), то вони мали вигляд звичайної пласкої плити без будь-якого додаткового рельєфного оздоблення.

І нарешті, ще одним непрямим, проте дуже надійним свідченням на користь наявності підземних поховальних склепів на території херсонеського міського некрополя є численні стінки кам'яних саркофагів. Насамперед це стосується тих саркофагів, що мали профільовані фасадні стінки. Серед них виділяють розписні деталі саркофагів, які, безумовно, знаходилися тільки у спеціально облаштованих поховальних камерах монументальних підземних споруд, тобто у склепах. Частина такого розписного саркофагу було відкрито в муруванні згадуваної вже башти Зинона, вони помилково визначені С.Ф. Стржелецьким як розписні фризи монументальних надгробків (Стржелецький 1969, с. 80—85, рис. 40; 41).

Це хибне твердження підтримав В.М. Федоров, більше того, реально втілив в ескізному варіанті реконструкції херсонеського поховаль-

ного наїска (Федоров 1977, с. 350 (верхня реконструкція)). Першим на цю помилку цілком слушно звернув увагу В.М. Даниленко, який, до речі, з огляду на пантикапейські аналогії, згідно з якими всі відомі дерев'яні саркофаги було знайдено тільки у склепах, зауважив, що зазначені плити можуть бути лише стінками саркофагів. При цьому він не зміг не зазначити, що «мы не знаем могильных сооружений, куда помещались деревянные саркофаги» (Даниленко 1996, с. 66). До такої функціональної інтерпретації херсонеських деталей В.М. Даниленка приєднався й Дж. Картер (Carter 2002, p. 167). Нам залишається підтримати обох авторів, зауваживши лише, що споруди, в яких ці саркофаги знаходилися, ще й досі не зафіксовані археологічно, проте їх наявність видається безсумнівною. Просту землю чи вирубану у скелі могилу, в яку, як вважав Г.Д. Белов, могли опускати дерев'яну труну (Белов 1981, с. 166), для встановлення розписних саркофагів, напевно, не використовували.

Для правильного розуміння херсонеських архітектурних деталей, які належали поховальним склепам, вкрай важливою є хронологія. Усі ці деталі датуються другою половиною IV ст. до н. е. Більше того, виходячи зі стилістичних особливостей перекриття доричного ордера, їх можна віднести до ранньоелліністичного часу. Тим самим часом продатував і розписні стінки саркофагів ще С.Ф. Стржелецький (Стржелецький 1969а, с. 85), і це не викликало жодних заперечень у подальших дослідників. Тут доречно нагадати, що й Шверинський курган, зважаючи на знайдену в ньому бронзову поховальну урну (точніше, її ручку), також, найвірогідніше, належить до другої половини IV ст. до н. е. Свого часу ще А.Л. Бертьє-Делагард зауважив, що рустована кладка крєпиди цього кургану дуже

нагадує рустовані кладки першого ярусу оборонних стін Херсонеса (Бертъе-Делагард 1907, с. 94).

Датування першого будівельного періоду херсонеської оборонної лінії коливається від другої половини IV ст. до н. е. (Бертъе-Делагард 1907, с. 151, 152) до його третьої чверті (Гриневич 1926, с. 40) або межі третьої — четвертої чвертей того століття (Антонова 1996, с. 108). Тут не місце для детального перегляду хронології херсонеських оборонних споруд — цьому питанню присвячено окрему статтю (Буйських 2005). Зауважимо лише, що є всі підстави вважати, що зведення оборонної лінії відбувалося згідно з практичною реалізацією єдиного містобудівельного плану паралельно з його регулярним розплануванням за кварталами. Початок його втілення датується серединою IV ст. до н. е. (Буйських, Золотарев 2001, с. 114) і надійно спирається на найновіші археологічні матеріали. Так, під час досліджень житлових кварталів у північно-східній частині міста встановлено, що саме на цей період припадають масові перебудови та перепланування (Золотарев 1996, с. 44). Початок будівництва «казарми» біля міських воріт, яку ще К.К. Косцюшко-Валюжинич синхронізував із нижнім (найраннішим) ярусом оборонної системи (Косцюшко-Валюжинич 1902, с. 22), відповідно до останніх досліджень, слід відносити до першої половини IV ст. до н. е., можливо, ближче до середини того століття (Золотарев, Коробков, Ушаков 1997, с. 198—200). Уточнення датувальних речового матеріалу з підстінного склепу 1012 дало змогу стверджувати, що поховання у ньому відбувалися від початку третьої чверті згаданого століття (Стоянов 2004, с. 9). Тому цілком імовірним здається припущення, що поховальні склепи, про які йдеться, належать уже до того етапу існування міста, коли відбулось останнє розширення його меж, тобто до пізньокласичного — ранньоелліністичного часу.

Вивчаючи просторову організацію херсонеського міського некрополя, не можна не звернути уваги на той факт, що типологічно різноманітні поховальні споруди відрізняються ще й хронологічно. Так, надмогильні пам'ятники, які встановлювали над сімейними похованнями на огорожах-періболах (залишки їх фундаментів відкрито на території некрополя на північному березі (Белов, Стржелецкий, Якобсон 1953, с. 161—163, рис. 1; Буйських 2005а) та у південно-східному районі (Косцюшко-Валюжинич 1898, с. 181, рис. 560; Буйських 2005)), відображають найранніший — пізньокласичний — з відомих на сьогодні етапів існування некрополя. Розглянуті вище архітектурні деталі, які співвідносяться з облаштуванням підземних

склепів, дають підстави зробити висновок про дещо пізнішу появу останніх. Тому видається цілком імовірним припущення, що підземні склепи з'явилися не раніше останньої чверті IV ст. до н. е.

Крім того, місцезнаходження всіх деталей у районі башти Зинона та безпосередньо в її муруваннях, незважаючи на в цілому ще невелику кількість, безпосередньо свідчить про те, що їх могли взяти з найближчої ділянки кладовища — південно-східної. Відповідно, припущення про те, що південно-східна ділянка була найрепрезентативнішою частиною херсонеського некрополя й слугувала місцем поховання заможної верхівки громадянської общини (Буйських 2005а), отримує нове підтвердження. Незначна кількість деталей від склепів не є дивною, адже очевидно, що подібних споруд не могло бути багато. Такі монументальні поховальні споруди, розташовані у безпосередній близькості від міських воріт, навіть поодинокі, могли правити за героїні. Саме така атрибуція підкурғанних поховань у Греції добре відома вже з бронзового віку, точніше, його пізнього етапу (Whitley 1995, р. 53 ff.; Mersch 1998, s. 27). До речі, саме як героїні трактується підкурғанний кам'яний склеп пізньокласичного часу в Кассопе — місті, розташованому неподалік уже згаданого Калидона (Hoepfner, Schwandner (Hrsg.) 1994, s. 141 ff.). Культ ж героїв та їхні поховання-героїні, як вважається, були характерними саме для полісної форми існування громадянської спільноти (Whitley 1994, р. 227 ff.; Antonaccio 1995, р. 266 f.).

Запропонована функціональна атрибуція херсонеських деталей як частин архітектурного облаштування підземних склепів, звичайно, пов'язана зі ще одним серйозним питанням про шляхи запозичення Херсонесом традицій будівництва подібних споруд. Навряд чи варто, услід за Є.Я. Роговим, пояснювати відсутність поховальних курғанів у херсонеситів їхнім несприйняттям впливів із поховальної практики сусідніх грецьких міст, де підкурғанні склепи мали значне поширення (Рогов 1999, с. 128, 129). Проблема не в тому, що в Херсонесі склепи відсутні, а в тому, що вони зруйновані, і нині про них може йтися лише завдяки знахідкам окремих деталей. Наведений вище стилістичний аналіз таких деталей досить красномовно свідчить, що виток херсонеських склепів слід шукати не в сусідніх містах Північного Причорномор'я, а найімовірніше в Македонії, де будівництво підземних склепів з архітектурно оформленими входами до поховальних камер набуло значного поширення саме в пізньокласичний — ранньоелліністичний час. Інакше кажучи, механізм запозичення цієї поховальної та будівельної традиції був набага-

то складнішим, ніж це може здатися на перший погляд. Встановлення цього механізму — завдання майбутніх досліджень. Стосовно ж херсонеського міського некрополя, вважаємо за потрібне ще раз підкреслити, що його своєрідність і подібність до інших синхронних некрополів регіону визначаються не загальними фразами про суворість поховальних норм, скромність і

простоту поховального обряду, а єдиними для полісу нормами поховальної практики, витоки яких слід шукати на території материкової Греції. Саме вони втілені у специфічній формі просторової організації міського могильника, появі наземних пам'ятників та підземних поховальних споруд, притаманних виключно міському некрополю таврійського Херсонеса.

- Антонова И.А.* Рост территории Херсонеса (по данным оборонительных стен) // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1990. — Вып. 25. — С. 8—25.
- Белов Г.Д.* Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА. — 1981, № 3. — С. 163—180.
- Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф., Якобсон А.Л.* Квартал XVIII // МИА. — 1953, № 34. — С. 160—236.
- Бертъе-Делагард А.Л.* Раскопка Шверинского кургана // МАР. — 1890, № 12.
- Бертъе-Делагард А.Л.* О Херсонесе // ИАК. — 1907, Вып. 21. — С. 1—208.
- Буйских А.В.* К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического // Боспорские исследования. — Симферополь—Керчь, 2005. — Вып. IX. — С. 138—158.
- Буйских А.В.* До питання про надмогильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2005а, № 1. — С. 47—58.
- Буйских А.В., Золотарев М.И.* Градостроительный план Херсонеса Таврического // ВДИ. — 2001, № 1. — С. 111—132.
- Гриневиц К.Э.* Стены Херсонеса Таврического // ХСб. — Севастополь, 1926. — Вып. 1.
- Даниленко В.М.* Херсонесские каменные саркофаги эллинистического времени // ХСб. — 1996, Вып. 7. — С. 61—68.
- Золотарев М.И.* О двух этапах строительства в северо-восточном районе Херсонеса в IV в. до н. э. // Там же. — С. 37—47.
- Золотарев М.И., Буйских А.В.* Теменос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции // ВДИ. — 1994, № 3. — С. 111—132.
- Золотарев М.И., Коробков Д.Ю., Ушаков С.В.* О хронологии античных слоев т. н. «Казармы» в Херсонесе Таврическом // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 196—202.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* В Херсонесе // ОАК за 1890 г. — СПб., 1893. — С. 30—40.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Раскопки Херсонесского некрополя // ОАК за 1896 г. — СПб., 1898. — С. 165—198.
- Косцюшко-Валюжинич К.К.* Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1900 г. — СПб., 1902. — С. 13—25.
- Рогов Е.Я.* Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства // Stratum plus. — 1999, № 3. — С. 116—144.
- Ростовцев М.И.* Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1913.
- Стоянов Р.В.* Некрополь Херсонеса Таврического V—I ст. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — СПб., 2004.
- Стржелецкий С.Ф.* XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона) // СХМ. — 1969, Вып. 4. — С. 7—29.
- Стржелецкий С.Ф.* Живопись и полихромные росписи монументальных надгробных сооружений IV—III вв. до н. э. // СХМ. — 1969а, Вып. 4. — С. 77—89.
- Федоров Б.Н.* Три монументальных надгробия Херсонеса IV—III вв. до н. э. // Памятники культуры. Новые открытия. 1976. — М., 1977. — С. 348—352.
- Andronicos M.* Vergina. The Royal Tomb and the Ancient City. — Athens, 1994.
- Antonaccio C.M.* An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece. — Lanham, 1995.
- Bruneau Ph. et al.* L'ilot de la maison des comédians (Délos XXVII). — Paris, 1970.
- Carter J.C.* Color at Chersonesos (on the Black Sea): Funerary Monuments from the Early Hellenistic Necropolis // Color in Ancient Greece. The Role of the Color in Ancient Greek Art and Architecture (700—31 B. C.): Proceed. of the Conf., 12—16 Apr., 2000, Thessaloniki. — Thessaloniki, 2002. — P. 161—170.
- Hoepfner W., Schwandner E.-L. (Hrsg.).* Haus und Stadt im klassischen Griechenland (Wohnen in der klassischen Polis I). — München, 1994.
- Mersch A.* Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr (Europäische Hochschulschriften, Reihe XXXVIII, Bd. 58). — Frankfurt a. Main u.a., 1998.
- Miller S.G.* The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb. — Mainz, 1993.
- ΠΕΤΣΑ Φ.Μ.* ΧΡΟΝΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ // ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ. — 1975, № 15. — С. 171—355.
- ΣΙΣΜΑΝΙΑΝ Κ.Α.* ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΑΦΙΚΟΥ ΤΥΜΒΟΥ ΣΤΥΗΝ ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ // ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ. — 1986. — С. 60—98.

Whitley J. The monuments that stood before Marathon: Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica // *AJA*. — 1994, № 98. — P. 213—230.

Whitley J. Tomb Cult and Hero Cult // Ed. N. Spencer. Time, tradition and society in Greek Archaeology. — London—New York, 1995. — P. 43—63.

Одержано 02.03.2005

A.B. Буїських

К ПРОБЛЕМЕ ПОДЗЕМНЫХ СКЛЕПОВ
В НЕКРОПОЛЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО IV—III вв. до н. э.

Статья посвящена новой постановке проблемы наличия курганных погребений с каменными склепами в некрополе Херсонеса Таврического раннеэллинистического времени. Вопреки традиционной точке зрения об их полном отсутствии, в научный обиход вводятся новые материалы, свидетельствующие о существовании в Херсонесе практики строительства курганов, ориентированной на погребальные традиции Македонии IV — начала III вв. до н. э.

A.V. Buiskykh

TO THE PROBLEM OF THE UNDERGROUND VAULTS
AT THE NECROPOLIS OF THE TAURIC CHERSONESOS
OF THE 4TH — 3RD CENTURIES BC

The article is devoted to a new statement of problem of burial mounds with stone vaults presence on the necropolis of the Tauric Chersonesos in the Early Hellenistic period. Regardless of the traditional point of view on their complete absence, new materials testifying the existence of practice of mounds construction in Chersonesos based on funerary traditions of Macedonia of the 4th — early 3rd centuries BC are being introduced into scientific circulation.